

Diakrón rondó: tagadás – *hogy*-törlés – igemódosítók – tagadás

Gugán Katalin
MTA Nyelvtudományi Intézet

1. Bevezetés, avagy adjatok egy szilárd pontot

Jelen írás célkitűzése az lett volna, hogy megkísérelje egy nyelvtörténeti változó egyik, mára már marginálissá vált változatának elemzését egy másik szerkezet segítségével. A vizsgált változó a tagadás, mely kétféle szórenddel jelenhet meg: az egyikben az igemódosító megelőzi a tagadószt és a vele szomszédos igét, az utóbbiban követi (a részletes bemutatást l. alább). A változatok közül az előbbi szerkezetére adott volna javaslatot a cikk egy másik jelenségnek, a *hogy*-kötőszós összetett mondatokban megfigyelhető *hogy*-törlésnek a tulajdonságai alapján. Az adatok vizsgálata során azonban igen hamar kiderült, hogy a *hogy*-törlés nem tekinthető annak a viszonyítási alapnak, amelynek segítségével a másik szerkezet leírható. Így a cikk végül egy kitűzött cél teljesítése helyett részben elemzési, részben módszertani problémák sorát veti fel, és ezeknek csak igen kis részére tud egyelőre választ adni.

Az alábbiakban először bemutatom a vizsgált forrásokat (2.), ahol lehetséges, ott kitérve az egyes források nyelvjárási és szociolingvisztikai jellemzőire. Ezután a tagadó szórend változásának áttekintésére kerül sor (3.), valamint annak felvázolására, hogyan segíthet(ett volna) az elemzések közötti választásban a *hogy*-törlés eseteinek figyelembe vétele. A következő nagyobb egység (4.) azt mutatja be, hogy miért nem lehet a *hogy*-törlésre támaszkodni, milyen okokra vezethető vissza a vizsgált szövegekben ezen a téren is megfigyelhető változatosság, kiemelve ebben az igemódosítói kategóriával kapcsolatos változások lehetséges szerepét. A dolgozat záró egysége (5.) az igemódosítókon keresztül visszatér a tagadáshoz.

2. A forrásokról

A dolgozatban idézett adatok közvetlen forrása¹ a *Történeti magánéleti korpusz*² (Novák et al. 2017), mely részben magánleveleket tartalmaz, részben pedig boszorkánypereken lejegyzett tanúvallomásokot. A korpusz a 15. század végétől a 18. század második harmadáig tartó időszakból tartalmaz adatokat, de – a megmaradt szöveganyag természetéből adódóan – egyenlőtlenül, hiszen igen kevés magánlevél maradt fenn a 15. századból, a boszorkányperek pontos jegyzőkönyvezése pedig a 17. századtól válik általánossá (Schram 1982: 50).

Ami az adatok területi megoszlását illeti, a boszorkányperek az ország különböző területeiről származnak, a korpusz nagyobb mennyiségben jelenleg az északkeleti, északnyugati és nyugati tájegységekből tartalmaz adatokat (de maga a korpusz folyamatosan bővül). A levelek egy része természetesen a levél írójának személyén keresztül köthető valamilyen régióhoz (ilyen a Barkóczy Krisztina és Károlyi Sándor közötti levelezés vagy Svetkovits Katalin levelei), más részük azonban ilyen szempontból sokkal nehezebben felderíthető hátterű. Lobkowitz Poppel Éva levelezése például nemcsak az általa írt leveleket tartalmazza, hanem a hozzá írott leveleket is, s még inkább heterogén forrás a Peregrinuslevelek vagy a Telegdy-levelezés.

¹ A visszakereshetőség érdekében az idézett példamondatoknál rövidítve ugyan, de szerepelnek a szövegkiadások adatai is (forrás, oldalszám, szöveg keletkezési ideje sorrendben). A rövidítések feloldása a dolgozat végén, a hivatkozásjegyzék előtt található.

² A korpuszra a továbbiakban a TMK rövidítést használom.

Tovább bizonytalanítja a kvázi-automatikus nyelvjárási megfeleltethetőséget (azaz azt, hogy a tanúvallomásokat a lejegyzés helye alapján, a leveleket a feladó alapján egy adott nyelvjárás képviselőjének tekinthessük) az, hogy a vallomásokat lejegyezték, a leveleket pedig sokszor diktálás után írták le, a jegyzők és a deákok pedig nem feltétlenül ugyanolyan nyelvjárásúak, mint maga a szövegalkotó, és ez azt is befolyásolhatta, hogyan rögzítették a szöveget (vö. Szentgyörgyi 2013).

Mivel Barkóczy Krisztina és Károlyi Sándor levelezése kiemelt szerepet kap az alábbiakban, a házaspár szociolingvisztikai jellemzésére, ha röviden is, de érdemes itt külön kitérni. A Károlyi család Szatmár megyéhez köthető (Kovács (1988), a Károlyi Sándorra vonatkozó további információknak is ez a monográfia a forrása), a névadó birtokközpont, Károly (Nagykároly) is itt található. Károlyi Sándor Olcsvaapátiban született 1669-ben, és gyermekkorának jelentős része az országnak ebben a régiójában telt (Szatmárban, Munkácson, Ungváron), bár átmenetileg lakott a Felvidéken is (Kassa, Lubló, Palocsa, Eperjes). Iskoláztatása ezeken a helyszíneken, eléggé zaklatott körülmények között zajlott, illetve rövid időt tölthetett még Bécsben és Pozsonyban is, de bátyjai halála után, egyetlen fiú örökösként édesapja hazarendelte. 1687 nyarán vette feleségül Barkóczy Krisztinát, és ugyanebben az évben lett Szatmár vármegye főispánja.

Barkóczy Krisztina, Barkóczy György ugocsai főispán és Koháry Judit lánya 1671-ben született (Takáts 1910). Gyermekkoráról a monográfia szerzője igen keveset ír, de megemlíti, hogy a felső-magyarországi nemességet sújtó sok nehézség rányomta bélyegét erre az időszakra. Házasságkötése után részben a Károlyi családhoz, részben a Barkóczy családhoz tartozó birtokokon laktak, s ez utóbbiak (Gelénes és Salánk) ugyanúgy az északkeleti régióhoz tartoznak, mint Szatmár és Nagykaroly.

3. A tagadás és a *hogy-törlés*

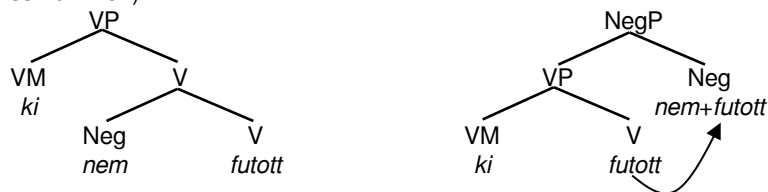
A vizsgálat kiindulópontjaként szolgáló változó a tagadás, a két változat pedig az úgynevezett megszakított, illetve fordított szórendű tagadás. Az egyikben az igemódosító (a kategóriát itt igekötőkkel illusztrálom) a tagadószó és a vele szomszédos ige előtt áll, az utóbbiban utána.

- (1) Bark. 24, 1699.
Szakmári uram még meg nem érkezet Debrecenből.
- (2) Kár. 125, 1706.
[...] most is több lött volna, ha az tűz nem emészté vala meg.

A kétféle szórend már a legkorábbi nyelvemlékek keletkezésének idején is egymás mellett élt, azonban a kettő közül a fordított szórend az obi-ugor nyelvi párhuzamokkal való összevetés alapján mégis fiatalabbnak tekinthető (Klemm 1928–1942: 624), azaz a fordított szórend nyelvtörténeti szempontból innováció a megszakítottéhoz képest. A megszakított szórend gyakorisága a régi szövegekben igen feltűnő jelenség (Molecz 1900: 118). A kései ómagyar kori, illetve a középmagyar kori szövegek vizsgálata azt mutatta, hogy a kérdéses négy évszázad alatt aránylag stabil megoszlásban élt egymás mellett a kétféle tagadó szórend, és a fordított szórend aránya viszonylag alacsony. Ez alól egyetlen kivétel volt: a vizsgált ómagyar kori szövegekben egy speciális forrástípushoz, az ún. huszita korpuszhoz tartozó szövegekben lényegesen gyakoribb volt a fordított szórendű tagadás, mint a megszakított (Gugán 2015). A kétféle szórend aránya a 19. század során változott meg radikálisan (Gugán 2017).

A konzervatív szerkezetre É. Kiss (2011: 87) kétféle, egyaránt lehetséges levezetést ad. Az első elemzésben a tagadószó magához az igehez csatolódik. A másodikban pedig az ige ugyanúgy mozog, mint a mai magyarban, csak a tagadó frázisnál fejevgű szerkezet van feltételezve, a megszakított szórend így az SOV alapszórendet őrző archaizmusnak tekinthető.

(3) (É. Kiss 2011: 87)

Tekintettel arra, hogy az innovatív szórend egyben a mai magyar (igemódosítót tartalmazó) tagadó mondatok szórendje is, kézenfekvő lehetőség, hogy korábbi előfordulásainak is ugyanolyan szerkezet tulajdonítható, mint a mai magyar tagadó mondatoknak. Az, hogy az igemódosító a tagadószó és az ige mögött áll, azzal magyarázható, hogy az ige itt egy szerkezetileg magasabban lévő funkcionális fejbe mozog (ennek a specifikálójába kerül maga a tagadószó), hátrahagyva az igemódosítót (Brody 1990). Az is elképzelhető azonban, hogy az ó- és középmagyar kori, még marginálisnak tekinthető fordított szórendű adatok nem ugyanolyan szerkezetűek, mint a mai magyar tagadás, ez a kérdés további vizsgálatot igényel.

A *hogy*-törlés vizsgálata tulajdonképpen véletlenszerűen bukkant fel olyan lehetőségként, mely támpontot adhatna a konzervatív szerkezet elemzéséhez. A TMK építésének fontos lépése a normalizálás, azaz a szövegek átírása olyan módon, hogy az az eredeti morfológiai szerkezetet hűen tükrözze, de az alapvetően a mai magyarra kifejlesztett automatikus morfológiai elemzővel is elemezhető legyen. Első megközelítésben ez talán nem tűnik hálás munkának, viszont az átírás során időről időre igazán figyelemre méltó adatokat lehet találni. Barkóczy Krisztina és Károlyi Sándor levelezéséből például sorra kerültek elő olyan példák, melyekben a *hogy*-kötőszős mellékmondatokban tagadó főmondat mellett is törölve volt a kötősző.

(4) Bark. 283, 1709.

A károlyi kerek palotán amint az kertecskébe nyíló ajtót csinálták, én nem hiszem, a Kegyelmed inteniója szerint volna.

(5) Kár. 83, 1705.

Nem hiszem, az Német reá ne menjen, mint az Széczenyi Gjülésre.

A mai magyarban Kenesei (1992) elemzése szerint tagadott igéjű főmondat mellett nem lehetséges a kötősző törlése. Lehetséges magyarázatként felveti, hogy a törölhetőségnek azon feltétele, hogy az igének szomszédosnak kell lennie a *hogy*-kötőszős mellékmondat, tagadás esetén sérülhet úgy, hogy a hangalak nélküli utalósző az ige és a mellékmondat között áll. Ezt azonban elveti, mert a hangalak nélküli névmás ige mögötti helyére nincs bizonyíték. Így végül inkább azt a magyarázati lehetőséget választja, hogy a törölhetőség feltétele a főmondat semleges hangsúlyozása és semleges olvasata, „ezt azonban a tagadószó nem teszi lehetővé, tehát lehetséges, hogy a főmondati ige itt is más helyen található, mint a semleges mondatban” (Kenesei 1992: 676). A mai magyar fordított szórendű tagadás igemozgatással való levezetése ezzel a feltételezéssel összhangban van. Ennek alapján az is feltételezhető lenne, hogy az újmagyar kor előtt domináns megszakitott szórendű tagadás esetében nincs igemozgatás (ez tehát a korábban idézett É. Kiss-féle javaslatok közül az elsőt támasztaná alá), hiszen itt lehetséges a kötőszőtörlés, azaz a tagadott igének és a vonzataként megjelenő mellékmondatnak szomszédosnak kell lennie egymással.

Nem a *hisz* az egyetlen ige, amely mellett akkor is lehet *hogy*-törléses a mellékmondat, ha a főmondat tagadó, és nem Barkóczy Krisztina és Károlyi Sándor levelezése az egyetlen forrás, amelyben előfordulnak ilyen típusú adatok ((6)–(7)).

- (6) Bosz.2 255, 1746.
a köblött oly hamar megh hozta Toth György maga, hogy nem reménlék háznátt is vehette volna
- (7) Peregr. 275, 1714.
nem kétlem, meg mutattya Isten

Ugyanakkor a házaspár levelezésében, úgy tűnik, mégis lényegesen gyakrabban jelenik meg a *hogy*-törlés tagadó főmondat mellett (a számadatokat l. alább), ez tehát vagy az általuk beszélt északkeleti nyelvjárás jellegzetessége lehet, vagy pedig esetleg egyéni nyelvhasználati jellemző. A kérdés eldöntéséhez egy olyan korpusz összeállítására lenne szükség, mely tartalmazza azoknak az igéknek az összes előfordulását, amelyeknek *hogy*-kötőszós mellékmondat a vonzatuk, és ahol a mellékmondatnak nincs olyan belső tulajdonsága, amely maga kiválthatná a *hogy*-törlést (például kérdő mellékmondat). Ennek segítségével egyrészt össze lehetne hasonlítani magukat a *hogy*-kötőszós mellékmondatral járó igéket, illetve a különböző nyelvjárás-területről származó adatokat: a hasonló területről származó források ugyanolyan jellegzetességeket mutatnak-e, mint az idézett levelezés, illetve milyen módon függ a *hogy*-törlés a főmondati igétől.

Egyelőre ilyen jellegű korpusz összeállítására nem volt lehetőség. A „gyanúba hozható” igékre történő szűrőpróba-szerű keresések (*csodál, javall, ellenez, felejt, mond, vél*) mindenestre azt mutatták, hogy ezekre nem, vagy kevésbé jellemző tagadott főmondat után a *hogy*-törlés lehetősége. Ez az eredmény lehet véletlenszerű is, hiszen közülük néhány eleve nem fordul elő nagyobb számban, ráadásul a találati listák egy része nem is releváns a kérdéses szempontból (azok az adatok, melyekben nem *hogy*-kötőszós vonzattal állnak).

Így végül a *hisz* ige előfordulásait foglalják csak össze az alábbi táblázatok a következő szempontrendszer szerint. Egyrészt külön csoportot képeznek a házaspár levelei és az összes többi forrás, hogy kirajzolódjanak az esetleges különbségek. Másrészt külön táblázatban szerepel az ige egyes szám első személyű, kijelentő módú, jelen idejű alakja (1. táblázat), ez ugyanis jóval gyakoribb, mint bármilyen más előfordulása (2. táblázat), és jó néhány adat esetén kétféle értelmezés is lehetséges: *hiszem* + *hogy*-törléses mellékmondat, vagy alakí redukciót még nem mutató, de már grammatikalizálódott *hiszen*, amely saját egykori vonzatának kötőszavává vált. Meg kell még jegyezni, hogy a táblázat csak az elemzés szempontjából releváns előfordulásokat összegzi, azok az esetek, amelyekben a *hisz* ige más típusú vonzattal jelenik meg, kimaradtak.³

	Barkóczy – Károlyi levelezés		összesen	egyéb forrásokból származó adatok		összesen
	<i>hogy</i>	törlés		<i>hogy</i>	törlés	
állító főmondat	3 (2%)	128 (98%)	131	70 (67%)	35 (33%)	105
tagadó főmondat	11 (17%)	52 (83%)	63	10	0	10
összesen	14	198	212	80	35	115

1. táblázat
A *hiszem* előfordulásai

Annak, hogy a házaspár magánlevelezésében jóval gyakrabban fordul elő a vélekedésüket kifejező ige, nyilván nem kell grammatikai okot tulajdonítani. Az viszont igencsak feltűnő, hogy egészen mások a törléses szerkezetek arányai, mint a többi forrásban, számukra tehát

³ Így kimaradt a táblázatból az egyébként elég gyakori, és szintén opcionálisan *hogy*-törléses *Hiszem Istent*, (*hogy*) – típus is (pl. *Hiszem Istent, jobban adgija eő Szent Felsége*. [Kár. 88, 1705.]).

feltehetően mások a *hogy*-törlés grammatikai feltételei, mint a korpuszban található egyéb szövegek által tükrözött minta esetében, s bár van némi különbség az állító és a tagadó főmondatok között, náluk mindkét esetben döntő többségben van a törléses szerkezet.

A következő táblázat az ige bármilyen egyéb előfordulásait összegzi a fentiek megfelelő bontásban.

	Barkóczy – Károlyi levelezés		összesen	egyéb forrásokból származó adatok		összesen
	<i>hogy</i>	törlés		<i>hogy</i>	törlés	
állító főmondat	8 (62%)	5 (38%)	13	48 (70%)	21 (30%)	69
tagadó főmondat	1	0	1	3	0	3
összesen	9	5	14	51	21	72

2. táblázat

A *hisz* összes olyan előfordulása, ami nem *hiszem*

Bár a jóval kisebb számok miatt szinte nem is érdemes százalékokat számolni, azt azért jól mutatják a fenti táblázatok, hogy a *hisz* egyéb *hogy*-kötőszós előfordulásainak esetében messze nem olyan jelentős a különbség a kétféle forráscsoport között, mint a *hiszem* esetében. Az előfordulások, ezen belül is elsősorban a törölt *hogy*-os előfordulások alább következő részletesebb elemzése azonban azt is megmutatja majd, hogy a tagadó főmondat melletti *hogy*-törlés lehetőségéből mégsem lehet messzemenő következtetéseket levonni a tagadó mondat szerkezetére nézve.

4. A *hogy*-törlés és az igemódosítók

A tagadó főmondat nem az egyetlen típus, amely mellett másképp működhet a *hogy*-törlés korábbi nyelvtörténeti korszakokban, mint a mai magyarban. A normalizálás során ugyanis másféle, ugyancsak *hogy*-törléses adatok is előkerültek, amelyek szintén nem, vagy kevésbé lennének elfogadhatóak a mai magyarban. Előfordul például *hogy*-törlés olyankor is, amikor a *hogy*-kötőszós mellékmondatnak melléknév a feje ((8)–(9)), illetve olyankor, amikor a mellékmondat a főmondat alanya ((10)–(11)):

- (8) Bark. 38, 1704.
mert tagadhatatlan, megháborodott elmével vagyok az Kegyelmed levelére nézve.
- (9) Bark. 51, 1705.
mivel bizonyos, a doctor ott nem mulat.
- (10) Bark. 133, 1706.
Lehet, valahogy esett, mert, Szívem, az van benne, hogy executióval vegye meg
- (11) Bosz.1 399, 1729.
hanem egyszer történt Balog Andrásne ezen fatens szüri ujjában egj rongyos ingvállat dugot,

Számszerűsített eredmények híján (legalábbis egyelőre) azonban inkább csak benyomás, hogy az az eset a leggyakoribb, amikor a szövegekben előforduló *hogy*-törlés (hangsúlyozottna a mai magyar kompetencia alapján) már azért furcsa, mert a főmondatban lévő ige vagy

nem hangsúlykerülő, vagy, ha hangsúlykerülő is, az igemódosító helyén nincs utalószó.⁴ A mai magyarban ugyanis szintén feltétele a *hogy*-törlésnek, hogy a semleges főmondatban hangsúlykerülő ige álljon, melynek igemódosítói pozícióját az utalószó tölti ki (Kenesei 1992: 675). A (12)-es és (13)-as példák olyan ígéket tartalmaznak, melyek mellett törölt a *hogy* a mellékmondatban, bár ezek nem hangsúlykerülők, a (14)-es és a (15)-ös pedig a fenti táblázat alapján szolgáló adatok között is szerepelnek, ezekben a hangsúlykerülő *hisz* előtt nincs utalószó, mégis törölt a mellékmondat kötőszava.

- (12) Bark. 121, 1706.
Bánom, elfelejtettem Selymecrül ezüstöt hozatni Eötvös Miklóssal.
- (13) Bark. 37, 1704.
Az nuszot és gyöngyöt, csudáлом, el nem felejtí Kegyelmed, Szívem.
- (14) Bosz.1 47, 1699.
hiszem Szabó Andrásne szintin olyan ördög mint szintin mi s ötet meg nem fogják,
- (15) Kár. 12, 1704.
Hiszem, Eszterház Antal s Andrászi uraimék itt vannak.

Felmerül tehát a kérdés, mi okozza vajon a különbségeket: a főmondati ígék tulajdonságai mások, vagy esetleg az utalószó tulajdonságai? Arra, hogy az utalószó részben máshogy viselkedik a kérdéses korszakban, mint ma, szintén a szövegek normalizálása során (tehát tulajdonképpen véletlenül, nem pedig egy előzetes hipotézishez igazított célzott keresés alapján) kerültek elő adatok. Az alábbi példák (amelyek nem köthetők egy bizonyos forrástípushoz) azt tükrözik, hogy az *azt* és az *úgy* utalószavak disztribúciója más lehetett. Az *azt* ugyanis, mint azt a tagmondatok szöveggörnyezete tisztán mutatja, nem feltétlenül eredményez faktíván értelmezendő mellékmondatot olyan esetekben, amelyekben a mai magyarban csak az *úgy* járhatna nem faktív olvasattal (l. ismét Kenesei 1992: 645).

- (16) Svetk. 63, 1542.
[...] chodalkozom raýtha hogh Az elesth megh sem kwlthedel ristalochra, wram azth thwgÿa hogh regen oth wagion
[csodálkozom rajta, hogy az élést mégsem küldted el Kristalócra. Uram azt tudja, hogy régen ott vagyon.]
- (17) Bosz.2 332, 1730.
Talám azt tudják Balkányi Uraimék hogy én nállam nagyobb eördögh nincsen Balkanyba, de van meg nagyobb is én nállam.

A *hisz(em)* hangsúlykerülő ígéként a mai magyarban szintén akkor járhat jellemzően *hogy*-törléssel, ha az utalószó – tulajdonképpen egyfajta igemódosítóként – közvetlenül megelőzi. Részletesebben is megnéztem tehát a *hisz* + *hogy*-kötőszós mellékmondat előfordulásának olyan eseteit, amelyekben törölt a kötőszó. A *hiszem* utáni *hogy*-törlések igen nagy gyakorisága a Barkóczy – Károlyi levelezésben talán magyarázható is azzal, hogy itt az állító mondatból származó adatok igen jelentős részében (80%) *úgy* utalószó áll az ige előtt. Emellett még két típus van, amelyek esetében a *hogy*-törlés jól magyarázható. Az egyik az, amikor a *hiszem*-et

⁴ Teljesen jogos írásom egyik lektorának azon megjegyzése, hogy problémás a hangsúlykerülő ígék kategóriáját pusztán a mai megfigyelések alapján kivetíteni a vizsgált szövegekre. Ez szintén egy olyan téma, ami önmagában is külön kutatást igényelne; egyelőre, a lehetséges problémák, kérdések számbavételének során kénytelen vagyok további vizsgálatok nélkül használni ezt a terminust, elismerve ennek vitatható voltát.

követő beágyazott mondatot újabb beágyazott mondat követi (18), ilyenkor a mai magyarban is jellemző a *hogy*-törlés, a másik pedig az, amikor módhatározó áll az ige előtt (19).

- (18) Kár. 247, 1719.
 Úgy hiszem, ha mélt Pálfi urakkal szemben lehetek, bizonyosabban meg fogom érteni,
- (19) Kár. 124, 1706.
 Az bort, nehezen hiszem Orosz Pál uram be tudja küldeni, [...]

Ugyanezek a típusok a másik forráscsoportnál is előfordulnak, csak kisebb hányadban (különösen az *úgy* utalószó az, ami ritkább). Tisztán tehát azokat az adatokat nézve, melyeknél a *hiszem*-nek nincs utalószava, nem áll előtte módhatározó, illetve mögötte két alárendelt mellékmondat egymás után, ezek (azaz a (14)-es és a (15)-ös példák által képviselt típus) igazából nagyobb arányban fordulnak elő az egyéb forrásokban, mint a kérdéses levelezésben. Ezzel szemben a Barkóczy – Károlyi levelezésben igen jelentős arányú a tagadott főmondat törölt *hogy*-kötőszós mellékmondattal, az egyéb forrásokban ilyen nincs (vagy legalábbis egyelőre nincs ilyen példa). Azokból a mondatokból, ahol a *hisz* ige egyéb alakjai a főigék (tehát nem a *hiszem*), eleve kevesebb volt a korpuszban, és ezek elég jelentős részében felszólító módú a főige. Ez egyben meg is kérdőjelezi, hogy a vizsgált korszakra nézve fennáll-e a *hogy*-törlés esetében a szomszédossági feltétel, hiszen itt mindenképpen történik igemozgatás, ahogy azt a következő példa tisztán mutatja.

- (20) LobkPopp. 165, 1634.
 Az Doctort; hid el tökéletessen mánál touáb nem tartoztatom, holnap bizonyosan magam Louain és szekéren haza küldöm.

A *hogy*-törléssel kapcsolatban tulajdonképpen három általánosabb diakrón probléma is felmerül. Az egyik elsősorban módszertani. Nyilvánvaló, hogy a kötőszó törlésének feltételei a mai magyarban is elég nagy egyéni változatosságot mutatnak. Mi sem tükrözi ezt jobban, mint hogy az *Új magyar nyelvtan* és a *Strukturális magyar nyelvtan* vonatkozó fejezetének szerzői (É. Kiss 1998: 141; Kenesei 1992: 675) is máshogy ítélik meg azoknak a mondatoknak a grammatikusságát, melyekben a *hogy*-kötőszó úgy törlődik, hogy a mellékmondat nem szomszédos a főigével. Ennek alapján fontos kérdésnek tűnik, hogy milyen „egységekben” érdemes vizsgálni a törlés feltételeit egy-egy korpuszban: egyénekenként (ahol ez lehetséges egyáltalán), vagy területenként, ha területenként, milyen területenként, és mennyire lehet végső soron általánosítani „az” ómagyarrá vagy „a” középmagyarrá.

Emellett – ismét csak hangsúlyozottan diakrón szempontból megközelítve a kérdést – éppolyan fontos lenne az érem másik oldala, vagyis hogy melyek azok a szerkezetek, amelyekből ezekben a korszakokban sem hagyható el a kötőszó. (Ez persze problémásabb, hiszen abból, hogy nem fordul elő egy korpuszban egy bizonyos régens vagy szerkezet típus esetén *hogy*-törlés, nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, hiszen ez éppúgy lehet véletlenszerű hiány is.) A *hogy* mondatbevezetőként az ősmagyar kor során grammatikalizálódott (Haader 1991: 729), s ami leíró szempontból törölhetőség, diakrón szempontból úgy is értelmezhető, hogy az adott szerkezetben nem következett be a grammatikalizációs folyamat egyik kései lépése, a kötelezővé válás (vö. Haader 2000: 474; ill. Lehmann 2002: 123). A törölhetőség lehetőségeinek feltérképezése tehát a *hogy* grammatikalizációs útvonaltól is segíthetné kiegészíteni.

Ráadásul ez egy egész csokornyit egyéb grammatikalizációs folyamatról is gazdagíthatná az ismereteket, hiszen visszatérő változástípus, hogy bizonyos kötőszavak (köztük a *hiszen* is), illetve mondathatározók eredetileg főmondatok voltak, melyek saját beágyazott tagmondatuk részévé váltak, azaz a változás során megszűnt a tagmondathatár, a szerkezet újraelemződött

(Haader 2001). A változási folyamat egyik fontos lépcsője, hogy a főmondatból eltűnik az utalószó, a beágyazott mondatból pedig a kötőszó. Lehet azonban, hogy a kérdéses elemek grammatikalizációját elősegíthette az is, hogy ezeknél már a változás feltételezett bemeneti szerkezetében is általános volt az utaló- és kötőszó-nélküliség.

Végül a harmadik kérdés az igemódosítókhoz vezet, hiszen a mai magyarban bizonyos ígéknel a *hogy*-törlésnek az is feltétele, hogy utalószó legyen az igemódosítói pozícióban. De nyelvtörténeti szempontból az is egy vizsgálandó probléma, hogy egyáltalán mikortól kell igemódosítói pozícióval számolni, illetve az egyes korábbi korszakokban milyen elemek tekinthetők igemódosítóknak.

5. Az igemódosítók és a tagadás

Hegedűs (2015) vizsgálatai szerint az ómagyarban az igekötők semleges mondatokban általában az ige előtt állnak, azoknak az egyéb elemeknek az esetében azonban, amelyeket a mai magyarban igemódosítóként tartanak számon, lényegesen nagyobb szórendi variáció figyelhető meg. Az igemódosítói pozíció megjelenése ugyanis Hegedűs szerint épp az igekötők reanalizálásához köthető: az igekötők grammatikalizációja során az eredetileg argumentum-szerepű határozószavak funkcionális elemekké váltak, az általuk elfoglalt ige előtti pozíció pedig átértelmeződött egy funkcionális projekció fejévé. Ide kerülnek azok az elemek, amelyek – igemódosítóként – összetett predikátumot alkotnak az igével, de ez az ómagyarban még csak az igekötőkre vonatkozott kategoriális jelleggel, a többi (majdani) igemódosítót csak később érte el ez a változás.

Az igemódosítóknak az a jellegzetes tulajdonsága, hogy semleges mondatban közvetlenül az ige előtt állnak, nem semleges mondatban viszont valahol az ige mögött, segíthet behatárolni azt is, hogy mikorra „csatlakozott be” az igekötők mellé a többi, ma igemódosítóknak tekintett elem. Átfogó vizsgálat a kérdésről még nem készült, de úgy tűnik például, hogy a középmagyarban (az ómagyarhoz hasonlóan) a névszói-igei állítmány névszói része még máshogy viselkedik, mint az igekötő. Míg ugyanis az igekötő a bevezetésben említett megszakított szórendi mintával jelenik meg leggyakrabban a tagadó mondatokban, a névszói-igei állítmányoknál lényegesen nagyobb a fordított szórend aránya, és van egy harmadik szórendi minta is, melyben a tagadószó a névszó és a kopula előtt áll (Gugán 2015).

Az, hogy milyen oknál fogva kötődik a főmondati utalószó igemódosítói pozícióban való megjelenése a *hogy*-törléshez a mai magyarban, leíró nyelvtani megközelítésből is megválaszolható kérdésnek tűnik. Nyelvtörténeti szemszögből viszont a kötőszótörlésnek ez a feltétele összefügghet azzal is, hogy az igemódosítói pozíció kitöltése a mai magyarhoz közeledve feltehetően egyre általánosabbá válik (azaz egyre jelöltebbé válnak azok a szerkezetek, melyekben nincs kitöltve az igemódosítói pozíció). Ha ugyanez a tendencia érvényesül azoknak az ígéknek az esetében is, amelyek hangsúlykerülők, és *hogy*-kötőszós mellékmondati vonzatuk van, akkor esetükben az idők során az válik egyre természetesebbé, hogy van előttük utalószó (hiszen esetükben ez kerül az igemódosítói pozícióba). Ez azonban egyben azt is jelenti, hogy a főmondat és a finit beágyazott mondat viszonya valamilyen módon már jelölt. Így a beágyazott mondatban a (pusztán az alárendelést jelölő) kötőszó kitétele opcionális lehet (vagy maradhat), szemben azokkal az ígékkel, amelyek nem hangsúlykerülők.

Az igemódosítói kategóriával kapcsolatos változások megfigyelése tehát hozzátartozik a *hogy*-kötőszó törlhetőségének nyelvtörténeti vizsgálatához. A tagadás szórendjében a 19. században lejátszódó változási folyamat tüzetesebb vizsgálata remélhetőleg ezt is, azaz az igemódosítói kategória formálódásának a megismerését is elősegíti. Ha ugyanis a változás során egységessé válik az igemódosítói kategória viselkedése, azaz a változás kezdetén a különböző tagadó szórendi mintázatokat még különböző arányokban mutató igemódosító-típusok a

változás végére már egységesülnek, és minden típus esetében egységesen marginálissá válik a megszakított szórendű tagadás, ezzel legalább az megragadhatóvá válik, mikorra (vagy még mikorra nem) alakul ki a mai igemódosítói kategória.

Igy tehát a tagadástól a *hogy*-törlésen és az igemódosítók csoportján keresztül visszaértünk a tagadásig, a problémáknak azonban csak a felvázolásáig jutottam el, a megoldásig nem. Alapos vizsgálatra vár még mindhárom kérdéskör: hogy milyen tagadó szerkezetet tükröz a megszakított szórendű tagadás; hogy milyen környezetekben vált először kötelezővé (azaz nem törölhetővé) a *hogy* mint mondatbevezető, s ahol törölhető, ott ez az adott esetben diakrón szempontból tulajdonképpen archaizmus-e; és természetesen az igemódosítói csoport sorsának alakulása is. Pillanatnyilag azt is komoly lépésnek érezném tehát, ha sikerülne alaposan „számba venni és összekötni a tényeket” (amint azt Telegditől idézi Kenesei (1995: 291)), de természetesen itt is a teljes út végigjárása lenne az igazi kihívás.

Köszönetnyilvánítás

Nagyon hálás vagyok Varga Mónikának a sok remek adatért, Hegedűs Veronikának pedig azért, hogy bármikor fordulhattam hozzá kérdéseimmel. Ugyancsak köszönet illeti írásom két névtelen lektorát, igyekeztem megfogadni tanácsaikat, és a dolgozatban maradt hibákért csakis engem terhel felelősség.

A cikk a K 116217 sz. OTKA-projekt keretében készült.

Források

- [Bark.] Fogarassy Zoltán – Kovács Ágnes (szerk.) 2011. *Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz*. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet.
- [Bosz.] Schram Ferenc (szerk.) 1970–1982. *Magyarországi boszorkányperek I–III. 1529–1768*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- [Kár.] Csobó Péter – Fejes Judit – Kovács Ágnes – Kovács Zoltán – Restás Attila – Szabó Zsolt – Wiedmann Krisztina (szerk.) 1994. *Károlyi Sándor levelei feleségéhez (1704–1724) I–II*. Debrecen: KLTE.
- [LobkPopp.] Kincses Katalin (szerk.) 1993. *„Im küttem én orvosságot” Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640*. Budapest: ELTE Középkori és Koraiújkorai Tanszék.
- [Peregr.] Bálint Judit – Bujtás László – Hoffmann Gizella – Horváth Zsuzsanna – Küri Erika – Mihalics Veronika – Udvardi Ágnes (szerk.) 1980. *Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*. Közzéteszi a József Attila Tudományegyetem I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének diák-munkaközössége. Szeged: József Attila Tudományegyetem.
- [Svetk.] Terbe Erika (szerk.) 2011. *Batthyány Ferencné Svetkovits Katalin levelei 1538–1575. Régi magyar levéltár 3*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Hivatkozások

- Brody, Michael 1990. Remarks on the order of elements on the Hungarian focus field. In Kenesei István (szerk.) *Approaches to Hungarian III*. Szeged: JATEPress. 95–121.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 17–184.
- É. Kiss Katalin 2011. Az ősmagyar SOV-től az ómagyar (T)(Q)(F)VX-ig. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) *Nyelvelmélet és diakrónia*. Budapest: PPKE – Szent István Társulat. 85–102.

- Gugán Katalin 2015. És mégis: mozog? Tagadás és igemódosítók az ómagyarban és a középmagyarban. In Kenesei István – É. Kiss Katalin (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVII. Diakrón mondattani kutatások*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 153–178.
- Gugán Katalin 2017. A magyar tagadó mondatok szórendje és a konstansráta-hipotézis. Kézirat.
- Haader Lea 1991. Az összetett mondatok. In Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 728–741.
- Haader Lea 2000. Az alárendelő összetett mondatok. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar Grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 472–530.
- Haader Lea 2001. Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* **125/3**:354–371.
- Hegedűs Veronika 2015. A predikátummozgatás megszilárdulása: Az ige-igekötő szórend és igemódosítók az ómagyarban. In Kenesei István – É. Kiss Katalin (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVII. Diakrón mondattani kutatások*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 179–200.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 529–713.
- Kenesei István 1995. Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelv* **91**:281–291.
- Klemm Antal 1928–1942. *Magyar történeti mondattan*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Kovács Ágnes 1988. *Károlyi Sándor*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Lehmann, Christian 2002. *Thoughts on Grammaticalization*. Kézirat.
<http://www.christianlehmann.eu/publ/ASSidUE09.pdf> (2016. 10. 12.).
- Molecz Béla 1900. *A magyar szórend történeti fejlődése*. Budapest.
- Novák, Attila – Katalin Gugán – Mónika Varga – Adrienne Dömötör 2017. *Creation of an Annotated Corpus of Old and Middle Hungarian Court Records and Private Correspondence*. Kézirat. <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvtort/projektbemutato.pdf> (2017. 01. 4.).
- Schram Ferenc 1982. Boszorkányok, boszorkányság Magyarországon. In Schram Ferenc (szerk.) *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szentgyörgyi Rudolf 2013. Ablatívuszi határozóragjaink mikrorendszerének változatai a középmagyar kori boszorkányperekben. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 151–168.
- Takáts Sándor 1910. *Szalai Barkóczy Krisztina*. Budapest: Pfeifer Ferdinánd könyvkereskedése.